

RUBÉN MONTAÑÉS GÓMEZ¹

«Dones paral·leles» a Heròdot: Tòmiris i Artemísia

«Parallel women» in Herodotus: Tomyris and Artemisia

RESUM

Entre les dones que a l'obra d'Heròdot detenen poder i l'exerceixen de manera efectiva, Tòmiris i Artemísia presenten significatius aspectes en comú: reines, vídues, mares i implicades en conflictes bèl·lics en què intervenen personalment. Les diferències entre elles responen, bàsicament, al caràcter llegendari i bàrbar de la primera, històric i hel·lenitzat de la segona. L'objectiu del present article és exposar els respectius elements comuns i diferencials, a través de les fonts, no només d'Heròdot sinó de les posteriors, sobretot en la mesura que ofereixen canvis en els personatges.

Paraules clau: Dones Heròdot Tòmiris Artemísia

ABSTRACT

In the work of Herodotus, amongst the women who hold and effectively exercise power, Tomyris and Artemisia have both significant common aspects: queens, widows, mothers, and involved in armed conflicts in which they personally intervene. The differences existing between them are essentially their characters: legendary and barbaric of the first one; historical and hellenized the second one. The aim of this paper is to set up their respective common and different elements, not only through the Herodotus sources, but also later ones, mainly as far as they assimilate changes in the characters.

Keywords: Women Herodotus Tomyris Artemisia

SUMARI

- Introducció.- Dones sense nom, dones amb nom, dones amb renom.- Tòmiris: la *bonne sauvage*.- Artemísia: l'astúcia refinada.- Bibliografia.

A l'obra d'Heròdot, Tòmiris i Àrtemis constitueixen un interessant encreuament, quasi bastit a mida per contradir la coneguda frase de Tales de Milet tramesa per Diògenes Laerci (I 33) que sempre convé tenir present quan es tracta de dones a l'Antiguitat grega². Així, paradoxalment, les aproximen entre sí tant els trets comuns com els diferenciadors. Entre els primers destaca – i defineix – la posició de poder que totes dues ocupen: Tòmiris, com a reina dels massàgetes; Artemísia, que hereta el tron del seu pare, el sàtrapa Lígdamis d'Halicarnàs, és coneguda també com a

¹ Universitat Jaume I.

² Hermip [fr. 11], en les *Vides*, atribueix a Tales la dita referida per alguns autors a Sòcrates, car solia repetir, diuen, que, de tres coses, n'havia de donar gràcies a Fortuna: «Primer, perquè sóc home i no bèstia; segon, perquè sóc home i no dona; tercer, perquè sóc grec i no estranger». Traducció d'Antoni Piqué Angordans.

Artemisia I de Cària. Tòmiris, bàrbara, derrota – en circumstàncies especialment tràgiques – Cir, el fundador de l'imperi pèrsic, invencible fins aquell moment, i marca així un clar punt d'inflexió a la seua expansió; aplicant-li el vell aforisme que «els enemics dels meus enemics són els meus amics», Tòmiris és «aliada» dels grecs, per als quals els perses eren els enemics per antonomàsia, tot i que els fets protagonitzats per aquesta reina tenen lloc uns cent anys abans de l'enfrontament efectiu entre grecs i perses.

Per la seua banda, Artemisia, que podem considerar grega a efectes culturals, enquadra els seus vaixells a la flota de Xerxes; això no ha d'estranyar, perquè la marina dels perses, poble sense tradició marinera, estava formada fonamentalment pels seus vassalls fenicis i grecs de les costes d'Àsia Menor. Tanmateix, Artemisia és un cas especial; aconsegueix que la seva veu s'escolte entre les dels consellers «oficials» del Gran Rei – tots ells barons, i perses – quan li exposa la seua opinió, contrària a la majoritària; capitaneja en persona els seus vaixells i a la batalla naval de Salamina es destaca per la seva astúcia en una sèrie de maniobres arriscades que mereixen l'admiració dels perses fins al punt que Xerxes exclama: «Els meus barons s'han tornat dones, i les dones, barons». Dificilment trobarem una verbalització més clara del que Artemisia suposa com a capgirament dels rols de gènere, inserit en un altre capgirament: el de la fidelitat «nacional», tot utilitzant aquest mot amb les reserves que escauen.

Dones sense nom, dones amb nom, dones amb renom

El present article no suposa – ni pretén – una consideració global de la dona a l'obra d'Heròdot, sinó un aprofundiment a les dues esmentades figures, no sols en aquest historiador sinó en altres fonts. Tanmateix, cal referir-se, merescudament, al treball ja clàssic de Dewald (1981) que sistematitzava l'aparició de la dona a les *Històries* d'Heròdot de la següent manera:

I. Women who do not act (128).	
II. Women who act (212).	A. Groups of women within a <i>polis</i> (12).
	B. Groups of women in ethnographic accounts (76).
	C. Individual woman who act in a family context (40).
	D. Individual women in the public sphere (22).
	E. Priestesses and founders of religious cults (62).

En aquesta sistematització, com veiem, el criteri és l'activitat / inactivitat – millor dir-ne així que no «passivitat» – de les dones. Aplicant-lo, les dones «actives» quasi dupliquen les «inactives»; i podem dir que la proximitat al poder i/o a l'exercici d'aquest és tant més autònom i conscient com més s'hi supera el «dones» genèric i s'avança cap a la «dona» concreta. D'altra banda, segons es desenvolupi l'«activitat», la imatge de la dona tendirà a ser positiva o negativa; la diferenciació no es troba ben bé al fet d'exercir poder o no, sinó al de subvertir els rols de gènere. Les dones

guerreres, pel fet de tenir ἀνδρεία – «valor», però literalment «virilitat» - tendeixen a resultar sospitoses (Proulx, 2008: 292-294).

Tot plegat, s'hi posava de manifest que la imatge que Heròdot ofereix – o més exactament, recull – de la dona no és negativa, i hi feia una sèrie d'encertades precisions, com ara que les dones no constitueixen el principal focus d'atenció de les *Històries* i per tant no pretén provar cap tesi sobre elles com a actors socials, a diferència, per exemple, de Xenofont a l'*Economia*; a les *Històries* les dones apareixen incidentalment, sovint com a rerefons, i per tant s'hi posen de manifest aspectes del comportament femení en relació amb els valors socials amb més nitidesa que en altres textos argumentativament més agressius. A les *Històries* s'emfasitza la total col·laboració entre dones i homes a l'establiment i manteniment de l'ordre social; quan apareixen estereotips de la feminitat com a abstracció, més sovint és amb la finalitat de qüestionar-los; i, sobretot quan es parla de pobles on els rols de gènere són distints d'aquells que tenen els grecs, com ara els sauròmates, implícitament se'n desprén la conclusió que ni els d'uns ni els d'altres són «naturals» sinó «culturals» (Dewald, 1981: 94, 103).

Potser no hauria de sorprendre aquest posicionament d'Heròdot en una neutralitat observadora. D'una banda, no era atenés, per bé que Atenes, indiscutible centre cultural de l'època, esdevingués la seua segona pàtria; els aconseguints d'Atenes no han de fer oblidar el trist paper al qual va quedar relegada la població femenina d'aquesta polis, sens dubte molt pitjor que en altres on, paradoxalment, no es van desenvolupar, o no ho van fer en el mateix grau, institucions democràtiques. L'evident preponderància d'Atenes – Ἀθῆναι Ἑλλὰς Ἑλλάδος – porta massa sovint a estendre els seus νόμοι, entre els quals els rols de gènere, a la resta de l'Hèl·lada. D'una altra banda, i per restringir l'exemple a la literatura, Heròdot fou tot just una generació posterior a Telèsil·la d'Argos, a Corinna de Tanagra, a Praxil·la de Sició, poetesses de fama totes elles, amb el comú denominador de no ser ateneses; el seu posicionament respecte a la dona és sens dubte complex, però no negatiu, especialment si es compara amb el d'altres historiadors posteriors (Mandàs, 2007: 24-25).

L'espai per a la misogínia que hom pot distingir a les *Històries* d'Heròdot és relativament escàs i en línies generals hi distingim un caràcter indirecte; prové de la llegenda o del conte popular, utilitzats com a font, sovint per explicar νόμοι i més en concret cerimònies o usos religiosos. La major part de vegades, emperò, no comporta la presentació de la dona en termes negatius, sinó que es resol en passatges jocosos, sovint en relació amb el sexe (Montañés, 2010). D'aquesta manera, desfilen les relacions «antinaturals» de Pisístrat amb la filla de Megacles, i les seves conseqüències (I 61), la prevenció de la necrofília dels embalsamadors egipcis (I 89) o la inveterada infidelitat femenina que queda de manifest arran de la ceguesa de Feró, qui s'havia de curar rentant-se els ulls amb orina d'una dona fidel al seu marit i hi va tenir serioses dificultats (II 111). I si aquí es tractava d'infidelitat, en un altre passatge es tracta de la falsa virginitat, comprovada de manera contundent per les donzelles que s'enfronten a garrotades als ritus en honor a Atena: si alguna hi mor, és que era una falsa donzella (IV 180). Εὐρημα, burla i el retorçat caràcter de Nitocris, reina de Babilònia, es barregen en una mostra d'humor negre quan Darios

obre el sepulcre d'aquesta tot esperant trobar riqueses i incitat per la inscripció funerària (I 187). Quan Pisístrat disfressa Fia com Atena (I 60), aquesta dona és només el suport per a l'*atrezzo*, i allò que s'evidencia és l'estultícia dels barons que s'empassen l'enganyifa. Finalment, hi ha ocasions en què aquesta tradició popular fa la dona protagonista de declaracions inesperades però intel·ligents: la dona de Intafernes, en concedir-li Darios salvar la vida d'un dels seus parents, tria el germà i no el marit, ja que en haver mort els seus pares no podrà tenir ja un altre germà, en canvi sí un altre marit (III 119).

Tòmiris: la *bonne sauvage*

No és cap descobriment la intenció que anima Heròdot d'enaltir els adversaris dels perses, en general, per enaltir així els perses mateixos, i al seu torn, posar encara més de relleu la victòria dels grecs sobre ells. En el cas de Tòmiris – i la mort de Cir – això sembla fer-se especialment notori. Els massàgetes i la seva reina Tòmiris oposen la franquesa i la legítima defensa a la prepotència pèrsica, en termes que hom ha qualificat, ben encertadament, d'homèrics (Dewald, 1981: 111: «Tomyris is a noble savage: she conducts her military campaign in a Homerically irreproachable fashion»). Tot plegat, el relat d'Heròdot (I 204-208, 211-214, 216, per reduir-lo al que afecta Tòmiris i poc més) és el següent:

204. Les parts occidentals de la mar que en diuen Càspia limiten, doncs, amb el Caucas; per l'altra banda, cap a l'aurora i cap al sol naixent s'estén una plana, il·limitada a la vista. D'aquesta gran plana, en tenen la porció no més petita els massàgetes, contra els quals Cir frisava per marxar; [2] l'hi animaven, en efecte, i l'hi empenyien moltes raons. En primer lloc el seu naixement, el fet que creia ser més que un home, i en segon lloc la bona sort que havia tingut a les guerres; perquè allà on Cir marxava en campanya, fos on fos, aquella nació era incapaç de defugir-lo.

205. Per haver mort el seu home, era una dona la reina dels massàgetes; el seu nom era Tòmiris. Cir envià a dir-li, com a pretext, que la pretenia i que volia tenir-la per muller. Però Tòmiris, adonant-se que no la pretenia a ella, sinó al regne dels massàgetes, li prohibí l'accés. [2] Aleshores Cir, com que no progressava amb engany, va iniciar a la clara l'atac contra els massàgetes amb un avanç cap a l'Araxes, bastint-hi ponts perquè passés l'exèrcit, i construint torres damunt dels vaixells que travessaven el riu.

206. Quan estava en aquests treballs, Tòmiris li va enviar un herald per dir-li el següent: «Oh rei dels medes, deixa d'afanyar-te en això que t'afanyes, perquè no saps si ho tindràs llest amb profit al moment que escau; desisteix-ne i regna sobre els teus, i resigna't a veure'ns governar els que ara governem. [2] Sens dubte no voldràs acceptar aquests consells, i t'estimaràs qualsevol cosa més que no estar-te

tranquil; però si tant desitges contendir amb els massàgetes, endavant, deixa estar el treball que et prens per franquejar el riu; passa a la nostra terra, que nosaltres ens retirarem a tres dies de distància; [3] i si prefereixes rebre'ns a la vostra, fes tu això mateix». Havent escoltat això, Cir va convocar els principals perses, i reunint-los els plantejà la qüestió, demanant-los consell sobre què havia de fer. Les seves opinions eren unànimes a recomanar-li rebre al país Tòmiris i el seu exèrcit.

207. Però el lidi Cresos, que estava present, censurant aquesta opinió, en va declarar una de contrària a la proposada, tot dient: «Oh rei, ja et vaig dir en una ocasió que, atès que Zeus m'havia donat a tu, rebutjaria en la mesura de les meves forces allò que veiés que era nociu per al teu casal. Els meus patiments han esdevingut ingrates lliçons. [2] Si creus que ets immortal i que manes un exèrcit que també ho és, no fóra cas manifestarte les meves opinions; però si t'has adonat que ets un home i que tu sol manes uns altres de la teva mateixa mena, sàpigues en primer lloc que en els afers humans hi ha un cercle, que gira i no permet que sempre tinguin bona sort els mateixos. [3] Sobre la qüestió que ara ens ocupa, doncs, tinc una opinió contrària a la d'aquests. Si hem de rebre els enemics al país, hi tens el perill que, si ets vençut, perdràs tot el poder; en efecte, és evident que si els massàgetes vencen no marxaran cap enrere, sinó que s'apoderaran dels territoris que tu governes. [4] Però tu, encara que vencis, no aconseguiràs la victòria en el mateix grau que si passes a la seva terra, derrotes els massàgetes i els persegueixes en la seva fuga. En efecte, t'oposaré això a l'altra proposta: si vences aquells que et surtin a l'encontre, escombraràs immediatament el poder de Tòmiris. [5] I a banda el que he exposat, seria vergonyós i intolerable que Cir, fill de Cambises, s'enretirés del camp i quedés per sota d'una dona. Sóc ara, doncs, del parer de travessar i avançar tant com ells s'enretirin, i aleshores, intentar vèncer-los fent el següent: [6] segons que he sabut, els massàgetes mai no han tastat les excel·lències pèrsiques, i són desconeixadors de grans refinaments. Servim a aquests homes al nostre campament un convit, per al qual esquarterarem i amanirem, sense plànyer, molts caps de bestiar, i també sense plànyer, craters de vi pur i aliments de tota mena; [7] i quan haguem fet això, hi deixarem la pitjor part de l'exèrcit i la resta ens retirarem de nou cap al riu. Perquè si no erro en el meu pla, ells, en veure tantes coses bones, s'hi abocaran, i aleshores ens quedarà a nosaltres l'assoliment de grans accions».

208. Es van presentar, doncs, aquestes opinions, i Cir, deixant de banda la primera, va triar la de Cresos i va advertir Tòmiris que s'enretirés per passar ell al seu país. Ella es va retirar, segons s'havia compromès primer. Cir va posar Cresos en mans del seu fill Cambises, a qui tot just aleshores donava el poder reial, tot encomanant-li respectar-lo força i tractar-lo bé, si el pas contra els massàgetes no reeixia; després de fer-li aquestes recomanacions i enviar-lo al territori dels perses, ell va travessar el riu amb el seu exèrcit.

211. Cir va avançar un dia de camí des de l'Araxes, tot seguint els consells de Cresos. [2] Després hi va restar la part inútil de l'exèrcit dels perses, mentre que Cir, amb la part estàlvia, va marxar enrere, cap a l'Araxes. Aleshores la tercera part de l'exèrcit dels massàgetes va caure a sobre del contingent de les seves forces que Cir havia deixat, i els va matar, tot i que es resistien. Quan van haver sotmès els enemics, veient el convit parat, es van tombar a devorar-lo; i ja sadollats de menjar i de vi, es van adormir. [3] Els perses, precipitant-se damunt d'ells, en van matar molts, i en van fer presoners més encara, entre altres el fill de la reina Tòmiris, que comandava els massàgetes, i el nom del qual era Espargapises.

212. Ella, en assabentar-se del que havia succeït a l'exèrcit i al seu fill, va enviar un herald a dir a Cir el següent: [2] «Cir, cobejós de sang, no estiguis satisfet amb el que s'ha esdevingut, si t'has apoderat del meu fill amb el fruit de la vinya, que afartant-vos-en enfolliu de tal manera que, en baixar-vos el vi cos avall, us fa vessar males paraules; ho has fet enganyant-lo amb una tal metzina, no en combat, a la manera dels valents. [3] Però pren-me ara la paraula, que a les bones t'ho adverteixo: torna'm el meu fill i surt d'aquesta terra sense prendre mal, tot i que has injuriat un terç de l'exèrcit dels massàgetes; si no ho fas així, et juro pel sol, senyor dels massàgetes, que seré jo, cobejós de sang com ets, qui te n'atiparà».

213. Cir no va prendre en cap consideració això que li comunicaven; i per la seva part, Espargapises, el fill de la reina Tòmiris, quan li van passar els efectes del vi³ i quan s'adonà de la mala situació en què es trobava, demanà a Cir ser alliberat dels lligams i ho obtingué; però tot just veure's deslliurat i amo de les seves mans, es va donar mort a si mateix.

214. Mor, doncs, d'aquesta manera; i Tòmiris, com que Cir no li havia fet cas, va aplegar totes les seves tropes i va atacar Cir. Considero aquesta batalla la més dura de totes aquelles que han tingut lloc entre bàrbars, i m'he informat que va anar així: [2] hom diu que primer, encara distanciat, es disparaven amb els arcs els uns contra els altres, i després, quan ja van haver exhaurit les fletxes, es van trobar i van entrar al cos a cos amb les llances i les dagues. Van estar lluitant durant molt de temps, i no volia marxar cap dels dos; però finalment van dominar els massàgetes. [3] La major part de l'exèrcit pèrsic va ser anihilat aleshores, doncs, i va morir el mateix Cir, havent regnat en total trenta anys a manca d'un. [4] Tòmiris havia omplert un odre de sang humana, i cercava entre els morts dels perses el cadàver de Cir; quan el va trobar, va ficar el seu cap dins de l'odre; i a més d'ultratjar el cadàver, deia: [5] «Jo estic viva i t'he vençut en combat, però tu vas matar el meu fill, que havies capturat amb engany; i jo, tal com et vaig amenaçar,

3 D'altres hi interpreten més aviat el contrari: «mogut pel vi».

t'atipo de sang». De les moltes versions que hom narra sobre el final de la vida de Cir, aquesta em pareix la més versemblant.

216. Fan servir els següents costums: cada un es casa amb una dona, però les tracten en comú. Això, certament, diuen els grecs que ho fan els escites, però no ho fan els escites, sinó els massàgetes; en efecte, quan un baró massàgeta desitja una dona, penja el carcaix davant del carro i copula sense cap inconvenient. [2] No tenen cap altre límit d'edat sinó aquest: quan hom esdevé molt vell, s'apleguen tots els seus parents i el sacrifiquen, i alhora, juntament amb ell, sacrifiquen caps de bestiar, i coent-los, se'n regalen amb la carn. [3] Això ho consideren la més gran felicitat; però el que mor de malaltia no el devoren sinó que l'enterren, tot considerant una dissort que no hagi arribat a ser sacrificat. No sembren res, sinó que viuen de bèsties, i de peixos que obtenen en abundància al riu Araxes. [4] Són bevadors de llet. Honoren el sol com a únic déu, i li sacrifiquen cavalls. I el sentit d'aquest sacrifici és el següent: compartir el més ràpid dels éssers mortals amb el més ràpid dels déus.

A l'actitud de Cir es distingeixen matisos quasi explícits de ὕβρις, que contrasten amb l'escassa fama dels massàgetes, o millor dit, els pocs coneixements disponibles sobre aquests, que de fet hom confonia sovint amb els escites. Heròdot, en especial per a aquest període, en fou la font més antiga; i el caràcter legendari de la mort de Cir ja es trobava en el seu temps tan consolidat que, com hem vist, Heròdot ja hi precisava, prudent: τὰ μὲν δὴ κατὰ τὴν Κύρου τελευτὴν τοῦ βίου πολλῶν λόγων λεγομένων ὅδε μοι ὁ πιθανώτατος εἴρηται «De les moltes versions que hom narra sobre el final de la vida de Cir, aquesta em pareix la més versemblant» (I 214, 5). N'hi havia variants anteriors al seu relat: segons Ctèsias, Cir va morir a causa de les ferides rebudes en un enfrontament amb els indis (FGrH 688 F 9); Onesícrit diu que la seva mort es degué a un infart en assabentar-se de les malifetes del seu fill Cambises (FGrH 134 F 36); i poc després d'Heròdot, Xenofont assegurava que el traspàs de Cir s'havia produït al seu llit i per causes naturals, després d'un llarg discurs adreçat sobretot als fills i en presència de parents i amics, que acaba així (Ciropèdia VIII 7, 28): «"...Amics tots, presents i absents, us saludo". Havent dit això i oferint a tots la mà dreta, d'aquesta manera va finir».

En qualsevol cas, els detalls truculents de la decapitació del cadàver de Cir per Tòmiris i del cap introduït a l'ordre ple de sang constitueixen un factor tràgic, però amb la finalitat d'accentuar, juntament amb el tracte en comú amb les dones i el canibalisme ritual dels morts, el comportament primitiu i a tocar de l'animal dels massàgetes; el fet que tinguessin per reina una dona ja els definia com a bàrbars (Xydopoulos, 2010: 23 i 26). Això no hi implicava, emperò, sinó la diferenciació amb els grecs, i sembla arriscat veure-hi simbolitzada, com s'ha fet (Tourraix, 1976: 377), la confrontació entre una societat patriarcal i una altra de matriarcal. Més aviat cal veure, en tota l'obra d'Heròdot, les dones com una mena de «sismògraf» de les condicions generals d'una civilització o societat (Blok, 2002: 227).

Com era d'esperar, les fonts posteriors són dependents d'Heròdot en major o menor mesura. Trobem Tòmiris al catàleg anònim de dones relacionades amb afers bèl·lics conegut equívocament com *Tractatus de mulieribus*, tot i que el títol en grec és *Γυναικες ἐν πολεμικοῖς συννεταὶ καὶ ἀνδρεῖαι*, és a dir, *Dones assenyades i valentes en circumstàncies bèl·liques*; la datació d'aquest catàleg planteja dubtes (Gera, 1996: 26-31) però sembla prudent situar-lo en els segles II o I aC. Les catorze dones que enumera són Semíramis, Zarinea, Nitocris d'Egipte, Nitocris de Babilònia, Argia, Tiosso, Atossa, Rodògine, Lida, Feretima, Targèlia, Tòmiris, Artemísia i Onòmaris; cap dels apartats té més de dotze línies, i el dedicat a Tòmiris no és dels més curts:

12. Tòmiris, reina dels massàgetes. Aquesta, segons narra Heròdot, havent-li declarat Cir una guerra sense treva, i com que tenia un fill, primer aconsellava a Cir quedar-se als propis dominis i no moure's, però que si potser desitjava la guerra, retirar-se del país tres dies de camí i rebre-la amb l'exèrcit o, de la mateixa manera, penetrar en territori d'ella. Cir va marxar cap a ella, va vèncer a la batalla i va capturar viu el seu fill, i de nou ella envià missatgers aconsellant-li que s'acontentés amb la victòria i li lliurés el fill perquè retornés a ella. Però Cir no hi va fer cas, i quan Tòmiris s'assabentà que el noi s'havia donat mort per pròpia mà, avançà amb l'exèrcit sencer i no sols hi va vèncer, sinó que va recercar el seu cadàver i el va ultratjar en venjança pel fill mort.

La declaració expressa d'Heròdot com a font per a Tòmiris feia esperable que al *Tractatus de mulieribus* no s'hi donessin més dades sinó les que aquell dona; si de cas, val a destacar la major importància que confereix al fill de Tòmiris, començant per l'expressió *ἔχουσα καὶ υἱόν*, innecessària i interpretable amb matisos diversos (Gera, 1996: 198-199), importància que converteix la seva mort en un motiu central i decisiu de l'enfrontament, i desenllaç final, quan a Heròdot constitueix, si de cas, un motiu paral·lel.

Estrabó sol citar-se com a tal, però no s'hi refereix explícitament; de fet, quan parla dels massàgetes i en concret del seu enfrontament amb Cir sembla adoptar una actitud d'indefinida desconfiança (XI 6, 2): «Però ni sobre aquests [els massàgetes] hom ha escatit cap veritat amb exactitud, ni ha arribat a cap gran certesa sobre la història mèdica o siríaca, a causa de la simplicitat dels autors i el seu gust per la llegenda.»

Possible al·lusió a Heròdot, que ja des de Tucídides passava per tirar *ἐπὶ τὸ μυθώδες* (I 22), i seria acusat després per Plutarc de mendaç i tendenciós a *Sobre la mala intenció d'Heròdot* (Mor. 854 E). Al capdavant, Estrabó pot servir de font per als massàgetes, però no sobre Tòmiris, encara que Gera (1996: 188 n. 5) l'hi consideri.

Quant a fonts posteriors, Lluçia – que d'altra banda no pretén ser un historiador – no divergeix en res de la versió d'Heròdot al seu curt esment (*Caront o els contempladors* 13): «...que el mateix Cir va morir a mans d'aquella massàgeta. Que veus l'escita, que avança muntada en aquest cavall blanc? Caront: Sí, per Zeus. Hermes: Aquella és Tòmiris, i ella en persona va tallar el cap de Cir i el va ficar en un odre ple de sang».

La notícia de Políè (Estratagemes VIII 28) es redueix al següent:

Tòmiris, quan Cir va marxar contra ella, va fer com que temia els enemics. S'enretirà, doncs, l'exèrcit dels massàgetes, arribà el dels perses i capturà al campament gran quantitat de vi, queviures i ovelles; i se'n serviren desenfrenadament i a balquena durant la nit sencera, com si haguessin vençut. Però, quan després de molt de vi i tabola van jaure a dormir, Tòmiris va tornar i anorrea els perses, que es trobaven feixucs, i entre ells el mateix Cir.

A destacar que Políè n'hi ofereix una versió simplificada i en cert sentit contrària a la d'Heròdot, tot i que no qüestiona el liderat de Tòmiris; de fet l'episodi s'insereix als capítols 26 a 71, un catàleg de trenta-set dones que es destacaren en afers bèl·lics i per al qual Políè va prendre com a font, almenys en part, el *Tractatus de mulieribus* (Brodersen, 2010: 156). Teòfil d'Antioquia (*Apologia per a Autòlic* III 27, 1) és laconic al respecte: Κύρου οὖν βασιλεύσαντος ἔτεσιν κη' καὶ ἀναιρεθέντος ὑπὸ Τομύριδος ἐν Μασσαγείᾳ. «Havent regnat Cir vint-i-vuit anys i mort a mans de Tòmiris al país dels massàgetes».

Justí (*Epítome de les Històries filípiques de Pompeu Troge* I 8) no divergeix d'Heròdot en l'essencial; dóna algun detall sobre el fill de Tòmiris i la seva mort, i sobre el lloc on s'esdevé la batalla en què mor Cir:

Quan la reina tingué notícia d'això, envia el seu fill, jovenet, a perseguir-lo amb una tercera part de les seves tropes. En arribar al campament de Cir, desconeixedor, per jove, de qüestions militars, com si hagués vingut a un convit i no a una batalla, es despreocupa dels enemics i consenteix que els bàrbars, desacostumats al vi, n'abusin, i els escites són vençuts per l'embriaguesa abans que per la guerra. Car, assabentat Cir, retorna per la nit, els aixafa mentre estan beguts i mata tots els escites, inclòs el fill de la reina. Però, tot i haver perdut un exèrcit tan gran i el seu únic fill, que havia d'afligir-la més feixugament, Tàmiris no va dissoldre en llàgrimes el dolor per la pèrdua, sinó que s'adreça cap als consols de la revenja, i envolta els enemics, exultants per llur recent victòria, mitjançant l'engany semblant d'una emboscada; en efecte, simulant que es retirava per desconfiança, a causa del daltabaix sofert, va portar Cir fins un congost. Disposant allí una emboscada a les muntanyes, va anihilar dos-cents mil perses, juntament amb el rei mateix.

Observem que s'hi realça l'extrema joventut inexperta del fill de Tòmiris, que d'altra banda s'allunya d'aquella imatge de *bonne sauvage* – obra amb prou de sang freda per atreure Cir amb enganys a l'emboscada on trobarà la mort – i alhora es reforça el seu desig de venjança personal sobre l'enfrontament a l'invasor; la condició de mare de Tòmiris és potser el factor amb què més juguen les fonts per presentar-la de manera més positiva o més negativa (Gera, 1996: 198-199).

Cassiodor, *apud* Jordanes (*Origen i fets dels gots* X 61-62) sembla seguir Heròdot pel que fa a l'enfrontament amb Cir, però informa sobre l'actuació posterior de Tòmiris:

61. Llavors Cir, rei dels perses, després d'un gran espai de temps, quasi sis-cents trenta anys segons testimoniage de Pompeu Trogus, emprengué contra els getes, que tenien per reina Tòmiris, una guerra que li seria funesta. Envanit per les seves victòries d'Àsia, tracta de sotmetre els getes, reina dels quals era, com hem dit, Tòmiris. Aquesta, tot i que hauria pogut barrar-li el pas de l'Araxes, li'n va permetre el pas, escollint vèncer-lo per les armes a fer-lo marxar per l'avantatge que li donava el lloc; i així s'esdevingué.

62. Quan Cir avançà, primer la fortuna va afavorir els parts, fins al punt que van anorrear el fill de Tòmiris i la major part del seu exèrcit. Però en un segon enfrontament els getes, amb la seva reina, vencen i sotmeten els parts, i n'obtenen un ric botí; allí va veure per primer cop tendes de seda la nissaga dels gots. Llavors la reina Tòmiris, animada per la victòria i per tant de botí capturat als enemics, va passar a aquella part de Mèsia que ara s'anomena «Escítia Menor», nom manllevat de la «Gran Escítia», i allí, a la costa mèsica del Pont va fundar la ciutat de Tomis, pel seu nom.

Ens trobem de nou amb una versió simplificada d'aquella d'Heròdot, com en el cas de Pol··liè.

La notícia de la Suda (τ 757) és molt breu i depén d'Heròdot quant al principi, però no relata les batalles ni el seu final: Τόμυρις, βασίλεια Μασσαγετών, ἦν μνώμενος Κύρος ὁ Περσῶν βασιλεύς, ὥς οἱ δόλω οὐ προεχώρειν, ἐλάσας ἐπὶ τὸν Ἀράξεια ἐποιέετο ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς τὴν στρατείαν. «Tòmiris, reina dels massàgetes, que Cir, rei dels perses, va pretendre; però com que no hi feia cap progrés mitjançant l'engany, avançà cap a l'Araxes i feu obertament la campanya».

A aquestes fonts, totes historiogràfiques tret de Llucià, volem afegir un testimoni atge retòric d'Eli Teó (X 114) –es tracta d'un exemple sobre la comparació–, força interessant per als nostres propòsits:

Si volíem, doncs, preferir el gènere dels mascles al de la femella, ho farem així: proposarem que Temístocles fou més gran que el gènere dels mascles en valentia, i Artemísia que el de la femella, de manera que si Temístocles fou més valent que Artemísia, també el gènere dels mascles és més valent que el de les femelles. Però si desitgem preferir el gènere femení al del mascle, proposarem que Tòmiris fou la més valenta de les dones, i Cir dels barons, de manera que si Tòmiris fou més valenta que Cir, també el gènere de les femelles és més valent que el dels mascles.

Tot plegat, doncs, podem concloure que les dades sobre Tòmiris són escasses i quasi totes depenen d'Heròdot; que el personatge va prendre ben aviat caràcter llegendari – de fet, ja el té quan Heròdot el coneix – i que també ben aviat s'estableix, almenys a efectes literaris, aquesta doble oposició: Tòmiris amb Cir – bàrbars tots dos – i Artemísia amb Temístocles, fins al punt de proposar-se com a exemple.

Artemísia: l'astúcia refinada

Artemísia suposa un altre cas de deliberada inversió de rols de gènere per part d'Heròdot (Dewald, 1981: 111). Es troba lluny, emperò, de l'ἀνδρεία primària de Tòmiris, i la seva figura és més controvertida; d'entrada, com hem dit al començament, és almenys mig grega – la mare era de Creta, i en qualsevol cas era culturalment hel·lenitzada – al servei del poder pèrsic. Això realça el seu paper, però també l'enterboleix; les seves armes són l'astúcia, d'una banda, i el recte consell expressat quan ningú no hi gosa, d'una altra. Vegem què en diu Heròdot (VII 99, VIII 68-69, 87-88, 93, 101-103):

99. No menciono els restants taxiargs, perquè no m'hi crec obligat, però sí Artemísia, per la qual sento grandíssima admiració, la dona que va participar a la campanya contra Grècia; havent mort el seu home, ostentava ella el poder absolut, perquè el seu fill encara era jove, i marxava en campanya moguda per la seva audàcia i el seu valor, sense tenir-ne cap necessitat. [2] El seu nom, doncs, era Artemísia, i era filla de Lígdamis, de la nissaga d'Halicarnàs per part de pare, i de la de Creta per part de mare. Senyorejava Halicarnàs, Cos, Nisiros i Calidne, i aportava cinc vaixells. [3] I de tota la flota, després dels vaixells dels sidonis, els seus foren els més celebrats i, de tots els aliats, fou ella qui manifestà al rei les millors propostes. Les ciutats que he enumerat, que ella senyorejava, deixo clar que són totes de nació dòrica: els d'Halicarnàs, originaris de Trezè, i la resta, d'Epidaure.

68. Quan Mardonios es posà a fer-los preguntes, començant pel sidoni, tots van expressar llur opinió en el mateix sentit, animant-lo a fer batalla per mar, tret d'Artemísia, que parlà així: [α] «Fes saber al rei de part meua, Mardonios, el que dic jo, que ni he estat la pitjor als combats navals davant d'Eubea, ni la que menys s'ha destacat: senyor, és just que jo et manifesti la meua opinió, allò que entenc que és, al capdavant, el millor per als teus interessos. I et dic el següent: estalvia els vaixells i no entaulis batalla amb aquests; perquè els barons que s'hi enfronten avantatgen per mar els teus tant com els homes superen les dones. [2] Tot plegat, per què has de posar-te en perill en combats navals? Que no tens Atenes, que per causa seva vas engegar aquesta campanya? Que no tens la resta de Grècia? Al teu davant no es dreça cap obstacle; aquells que se t'han enfrontat han tingut el final que els esqueia. [β] T'expressaré en quin sentit crec que evolucionarà la situació dels teus adversaris: si ara no t'aboques a donar batalla per mar i mantens els vaixells vora la costa, tant si restes aquí com si avances cap al Peloponnès obtindràs fàcilment, senyor, els resultats amb la idea dels quals has vingut. [2] Perquè els grecs no es troben en posició de resistir-se molt de temps, sinó que els dispersaràs i fugirà cadascun a la seva ciutat. Per cert que no tenen queviures en aquesta illa, segons m'he informat, ni és de preveure que, si tu menes l'exèrcit de terra cap al Peloponnès, es mantinguin quiets aquí aquells que d'allí provenen, ni s'han d'interessar en un combat naval per Atenes. [χ] Però si ara mateix et llances a donar batalla amb els vaixells, em fa por que la marina en surti malparada i malmeti a més a més l'exèrcit de terra. I encara,

oh rei, has de tenir present això, que d'habitudo els homes com cal tenen esclaus dolents, però els dolents, esclaus capaços. Tu, que ets el millor de tots els barons, tens uns esclaus dolents, que de paraula es diuen aliats teus, és a dir els egipcis, els xipriotes, els cilicis i els pamfílis, que de res no aprofiten».

69. Mentre Artemísia parlava així a Mardoní, tots aquells que eren favorables a aquesta prenien les seves paraules com una dissort, amb la idea que patiria algun mal de part del rei, pel fet de no aprovar que entaulés batalla per mar; però aquells que la miraven amb mals ulls i l'envejaven, perquè, de tots els aliats, havia estat honorada entre els primers, s'alegraven amb aquest canvi d'impressions, tot entenent que seria la seva perdició. [2] Però quan les opinions van ser reportades a Xerxes, el va complaure força la d'Artemísia, i si ja abans la considerava una dona competent, llavors la tingué en molta més estima. Ordenà, tanmateix, fer cas a la majoria, per jutjar que, si bé davant Eubea havien mostrat desànim per no trobar-s'hi ell present, en aquesta ocasió havia fet en persona els preparatius per tenir-los en compte quan combatessin a la mar.

87. Quant als altres, no puc dir amb certesa com va lluitar cadascun dels bàrbars o dels grecs; però, pel que fa a Artemísia, van succeir els fets següents, pels quals encara va guanyar més bona consideració per part del rei. [2] En efecte, quan les forces del rei arribaven a un gran aldarull, en aquell precís moment el vaixell d'Artemísia fou perseguit per un d'àtic; i com que no li era possible escapar-se'n —perquè al seu davant hi havia unes altres naus amigues, però era el cas que la seva era molt a prop dels enemics—, va decidir fer el següent, i en tragué profit: perseguida, doncs, pel vaixell àtic, es llançà a envestir-ne un d'amic, d'uns barons calindeus, a bord del qual anava Damasítim, el rei dels calindeus, en persona. [3] Si hi havia hagut algun motiu d'enemistat envers aquest quan encara eren a l'Hel·lespont, això no puc pas dir-ho, ni tampoc si va fer això amb premeditació, ni si el vaixell dels calindeus va xocar en trobar-s'hi per casualitat. [4] Però quan la va envestir i enfonsar, en la seva bona fortuna va obtenir un doble avantatge perquè el triar el vaixell àtic, quan la va veure envestir una nau dels bàrbars, cregué que la d'Artemísia, o bé era grega, o bé desertava dels bàrbars i ajudava els grecs, va canviar de rumb i s'adreçà cap a unes altres.

88. D'una banda, doncs, tingué la gran fortuna de fugir i no perdre's, i d'una altra, li va succeir que, tot i haver produït un dany, a partir d'això aconseguí el màxim prestigi davant de Xerxes. [2] Es conta que el rei, per trobar-se contemplant-ho, es va adonar de l'envestida del vaixell, i que llavors un dels presents va dir: «Senyor, veus que bé que lluita Artemísia, i com ha enfonsat una nau dels enemics?»; i que el rei li va preguntar si de veritat era d'Artemísia aquella feta, i que així li ho van manifestar, perquè reconeixien sens dubte l'emblema del vaixell; i perquè estaven segurs que la nau destruïda era enemiga. [3] Perquè entre la resta de circumstàncies de la seva bona sort, com s'ha dit, hi va haver que de la nau calíndica no va quedar cap supervivent

que pogués acusar-la. I es diu que Xerxes, quan li expressaven això, va dir: «Els meus barons s'han tornat dones, i les dones, barons». Això afirmen que va dir Xerxes.

93. En aquesta batalla naval, els grecs que més encomis van merèixer foren els eginetes, després els atenesos, i entre els barons, l'egineta Polícrit i els atenesos Èumenes d'Anagirunt i Amínias de Pal·lene, el mateix que va perseguir Artemísia. Per cert que, si hagués sabut que Artemísia anava a bord d'aquella nau, no hauria desistit fins a capturar-la o ser ell capturat; [2] perquè aquelles eren les ordres rebudes pels trierars dels atenesos, i a més a més hi havia fixada una prima de deu mil dracmes per a qui la capturés viva; perquè duïen molt malament que una dona marxés en campanya contra Atenes. Artemísia, com abans s'ha dit, es va escapolir; i com ella, a Falèron, tots els altres, les naus dels quals s'havien salvat.

101. En sentir això Xerxes, com si el traguessin de mals, es va alegrar i complaure, i digué a Mardoni que deliberaria i, en acabat, li respondria per quina de les dues possibilitats optava. Quan deliberava juntament amb els perses cridats a consell, va resoldre fer-hi venir també Artemísia, perquè era evident que abans havia estat l'única a raonar allò que calia fer. [2] Quan hi arribà Artemísia, Xerxes acomiadà els altres, els consellers perses i els llancers, i parlà així: «Mardoni m'encoratja a restar aquí i intentar apoderar-me del Peloponnès, tot dient que els perses i l'exèrcit de terra no són responsables davant meu de cap dany, i que bé voldrien donar-ne una prova. [3] M'encoratja, doncs, que jo faci això; altrament, ell vol prendre una tropa de tres-cents mil soldats escollits i presentar-me Grècia esclavitzada, i m'anima a retirar-me amb la resta de l'exèrcit cap als meus dominis. [4] Aconsella'm tu —perquè haves donat bons consells sobre la batalla que ha tingut lloc i que intentaves impedir que presentés— quina de totes dues possibilitats, si bé les meditaré, em portarà l'èxit».

102. Ell li demanava aquest consell, i ella parlà així: «És difícil, rei, reeixir a donar el millor consell a qui el demana; però, en la situació, em sembla que has de retirar-te enrere, i deixar aquí Mardoni, amb aquells que vulgui, si desitja i assumeix fer això. [2] Perquè, d'una banda, si sotmet allò que afirma que vol sotmetre i té èxit en allò que diu tenir a la pensa, la feta, oh senyor, teva és, perquè l'hauran duta a terme els teus esclaus; però, d'altra banda, si s'esdevé de manera contrària al pla de Mardoni, no serà cap gran dissort, perquè seràs estalvi, tu i tot allò que fa referència al teu casal. [3] En efecte, si tu i el teu casal us salveu, els grecs hauran de dur a terme moltes i freqüents lluites per la seva pròpia supervivència. Però de Mardoni, si li passa quelcom, no se'n parlarà gaire; ni si els grecs el vencen aconseguiran cap gran victòria occint un esclau teu; i tu et retiraràs després d'haver cremat Atenes, a causa de la qual has dut a terme aquesta expedició».

103. Va plaure a Xerxes, doncs, aquest consell, perquè Artemísia encertava a dir tot just el que ell pensava. De fet, a mi em sembla que no s'hauria quedat encara que tots i totes li haguessin aconsellat restar; tant s'havia esgarriat. Lloant aquesta dona,

la va enviar amb els seus fills a Efes, perquè havien acompanyat Xerxes alguns dels fills bords.

Observem que la dimensió llegendària de Tòmiris és ben distinta de la històrica i pràcticament contemporània d'Heròdot que té Artemísia; d'una banda, hi abunden les dades precises – en la mesura que poden ser-ho – i d'una altra hi ha una declaració expressa d'admiració, que en el cas de la reina dels massàgetes només intuïem entre línies. Hi ha, emperò, dos claríssims punts en comú entre Tòmiris i Artemísia: totes dues són vidues i molt més famoses que els seus difunts marits, que queden en una mena de foscuria indefinida, i el paper dels quals sembla haver-se reduït a tenir descendència i morir-se; i totes dues tenen fills barons en edat de comandar l'exèrcit o de governar, però que queden en segon terme. Això, tanmateix, queda matisat per Heròdot en el cas d'Artemísia, quan diu que «havent mort el seu home, ostentava ella el poder absolut, perquè el seu fill encara era jove». La diferència entre ambdues és que Tòmiris, malgrat ser reina d'un poble bel·licós, es mostra amb Cir a la defensiva i intenta evitar l'enfrontament armat, i només presenta decidida batalla quan un terç del seu exèrcit ha estat destruït i el seu fill fet presoner; en tant que Artemísia «marxava en campanya moguda per la seva audàcia i el seu valor, sense tenir-ne cap necessitat» (Gera, 1996: 13 i 199). També és distinta la visió d'Heròdot quant a la manera en què cadascuna d'elles posseeix el poder: Tòmiris és anomenada sense més βασιλεια, mentre que d'Artemísia en diu ἔχουσα τὴν τυραννίδα (Curado, 1994: 19); d'altres fonts també en diran «reina».

Als altres testimoniatges que ens donen dades sobre Artemísia, a banda de la seva participació a la campanya de Xerxes, també predomina la dependència d'Heròdot. Així la trobem, a continuació de Tòmiris, al *Tractatus de mulieribus*:

13. Artemísia, d'Halicarnàs, filla de Lígdamis, segons diu Heròdot. Aquesta, per la seva valentia marxà en campanya juntament amb el Persa, tot governant sobre els habitants d'Halicarnàs, Cos, Nísiros. Diu que el persa, admirat de les seves fetes i astúcies, va cridar que les seves dones s'havien tornat barons, i els barons dones. Per això també després del combat naval va enviar una armadura a Artemísia, i als comandants dels fenicis rodes filoses i fusos, honorant l'excel·lència d'ella amb les ensenyes del valor, i assenyalant la mol·lície d'ells amb les ocupacions de les dones.

Poliè pareix acumular-hi les informacions de què disposa (VIII 53):

Artemísia combatia al bàndol de Xerxes a la batalla naval de Salamina; els grecs ja perseguïen els perses que fugien. Ella, havent-se'n fet ja càrrec ordenà a la tripulació treure les ensenyes pèrsiques del vaixell, i al pilot, arremetre contra la nau pèrsica que navegava al seu davant. Els grecs, en veure això, pensant que era un dels vaixells aliats el van deixar estar i es van girar contra els altres, i Artemísia, fugint del perill imminent, va arribar per mar a Cària.

Artemísia, filla de Lígdamis, enfonsà un vaixell aliat, calindeu, trierarc del qual era Damasitim. En premi per la seva excel·lència, el rei li envià una armadura grega, i a l'almirall de la flota un fus i una roda filosa.

Artemísia, quan comandava un vaixell de guerra, no sols duia l'ensenya dels bàrbars, sinó també la dels grecs. Si ella perseguia un vaixell grec, hissava l'ensenya bàrbara, i si era perseguida per un vaixell grec hissava la grega, perquè els seus perseguidors, creient que era un vaixell grec, la deixessin marxar.

Artemísia va prendre Latmos, hi va amagar la força armada i ella, amb eunucs, dones, flautistes i tabaleters va anar cap al bosc de la Mare dels déus, que dista de la ciutat set estadis, com si en celebrés els misteris. Mentre hi acudien els latmis i contemplaven admirats la seva pietat, els soldats amagats van sortir i van prendre, apoderant-se'n amb flautes i tabals, la ciutat que no havien dominat per les armes.

Artemísia, que regnava a Cària, va combatre com a aliada del rei Xerxes contra els grecs, de manera que el rei li va reconèixer la preeminència al combat naval de Salamina. I tot just mentre aquest s'esdevenia, el rei, veient que ella lluitava gallardament, i els barons sense gallardia, cridà: «Oh Zeus, dels meus barons n'has fet dones, i de les dones barons».

L'episodi de Salamina sembla pres d'Heròdot, però hi ha tot de detalls que tenen diverses procedències, com ara el *Tractatus de Mulieribus*; alguns es mantenen en la idea de lloar el valor d'Artemísia, d'altres en realcen l'astúcia – fins arribar a la manca d'escrúpols –, i el caràcter subversiu dels rols de gènere. Un text inclòs al *Corpus Hippocraticum*, avui considerat espuri, el *Discurs d'ambaixada* (Πρεσβευτικός), que la tradició atribuïa a Tèssal, fill d'Hipòcrates (Nelson 1998; Nelson 2007) insisteix en la «malignitat» d'Artemísia, presentada en tintes molt negatives arran d'un intent d'anihilar l'illa de Cos (*Epístoles* 27, 125):

Perquè, quin mal no ens hi va trobar, devastat el país i persones lliures esclavitzades i mortes, segons costum enemic, la ciutat i la resta de fortificacions i temples reduïdes a cendra, i encara tot allò que n'havia restat enxampat per Artemísia, la filla de Lígdamis, per la querella paterna? Però, segons sembla, els déus no s'oblidaren de nosaltres; perquè s'esdevingueren violentes tempestes, i tots els vaixells d'Artemísia van córrer perill de perdre's, i de fet molts se'n perderen, i molts llamps van caure sobre el seu exèrcit, quan és estrany que llampegui a l'illa; i es diu que fins i tot espectres d'herois s'aparegueren a aquella dona; esverada per tot això, doncs, desistí de les seves accions execrables, fent una amarga confessió, tan amarga de contar que l'ometré.

Quant als historiadors romans⁴, tornem a trobar-la a Troge Pompeu *apud* Justí, en una breu menció centrada al capgirament dels rols de gènere; aquí, emperò, s'oposa Artemísia al mateix rei Xerxes (*Epítome de les Històries filípiques de Pompeu Troge* II 12, 23):

Mentrestant el rei resta a la costa amb una part dels vaixells, com a espectador de la lluita. Tanmateix Artemísia, reina d'Halicarnàs, que havia vingut en auxili de Xerxes iniciava el combat aferrisadament entre els principals comandants, de tal manera que en veritat distingiries en el baró una por donívola, tant com en la dona una audàcia viril.

Font evident d'Orosi, el text del qual és quasi idèntic (*Història contra els pagans* II 3):

Llavors el rei, fent aturar-se per ell una part dels vaixells, resta com a espectador a la costa. Ben a l'inrevès Artemidora, reina d'Halicarnàs, que havia vingut en auxili de Xerxes, entra en combat aferrisadament entre els principals comandants, de tal manera que, canviats els papers, hom contemplava en el baró la cutela femenina, i en la dona l'audàcia viril.

Tot plegat, doncs, l'aspecte més destacat d'Artemísia – o si es vol, de l'episodi relatat per Heròdot – és, com hem dit, aquesta capacitat de subvertir els rols de gènere, i amb la qual a partir de cert moment els historiadors – barons, és clar – semblen sentir-se incòmodes. Ja Ptolemeu Quennos, gramàtic alexandri contemporani de Trajà i Adrià, menciona el que podem llegir *apud* Foci (*Biblioteca* 190, 153a 25-30):

I molts, i moltes altres, malaltes d'amor, es deslliuraren d'aquest saltant des de la roca. Com ara Artemísia, filla de Lígdamis, que va marxar en campanya juntament amb el persa; enamorada de Dàrdan d'Abidos i menyspreada per aquest, li buidà els ulls mentre dormia, però, acrescut el seu desig per la ira dels déus, anà a Lèucada en acompliment d'un oracle, s'hi matà llençant-se de la roca avall i hi fou sepultada.

No cal esforçar-se per veure-hi adaptada, *mutatis mutandis*, la tradició de Safo suicidant-se per l'amor no correspost de Faó, tal com la recull per primer cop Estrabó (X 2, 9) però remetent-se a Menandre (fr. 258 Körte):

On es diu que Safo fou la primera
que empaitant l'arrogant Faó
amb agullonador desig, es llençà des de la roca

4 És relativament freqüent la confusió entre aquesta Artemísia, filla de Lígdamis, i Artemísia II (? – 350 aC), germana, esposa i successora del governant de Cària Mausol, en honor del qual va fer construir a Halicarnàs el grandios monument funerari que donà lloc al mot «mausoleu». Vegeu la notícia de la *Suda*.

que de lluny s'albira; mes per vot
 teu, senyor sobirà, honorat sia
 el sagrat recinte vora la costa de Lèucada.

És curiós, tanmateix, que al text de Ptolemeu *apud* Foci, que precisament parla dels suicidis a la roca de Lèucada, no es fa esment de Safo, quan aquesta llegenda (Nagy 1996: 38-41) tenia almenys l'entitat suficient perquè la *Suda* distingís dues poetesses anomenades Safo (σ 107 i σ 108). El seu desenvolupament s'ha interpretat modernament com un intent de conferir a Safo una «normalitat» sexual (Lefkowitz 1996: 26); aplicar-la a Artemísia pareix una mena d'extensió.

Tant Safo com Artemísia haurien estat dones que, d'alguna manera, havien triomfat en un món de barons, i per tant havien de «redimir-se» amb un suïcidi per l'amor no correspost d'un baró; encara més Artemísia, que des d'Heròdot havia passat a l'anecdolari dels capgiraments dels rols de gènere. La breu notícia de la *Suda* (α 4030), amb la qual acabem, no hi afegeix res de nou, i pràcticament es limita a recollir la frase de Xerxes, a banda de distingir entre les dues Artemísies:

Artemísia: aquesta va excel·lir al servei dels perses; per ella digué el rei que els barons havien esdevingut dones, i les dones barons. Hi ha hagut dues Artemísies, càries de llinatge i reines totes dues, de les quals la primera ha viscut en temps de la guerra pèrsica, i la més jove, que menciona Demòstenes a *Sobre la llibertat dels rodís*, era filla d'Hecatomne, i dona i germana de Mausol.

BIBLIOGRAFIA.

- BLOK, Josine (2002): «Women in Herodotus' Histories» a: Egbert J. Bakker, Irene J. F. de Jong, Hans van Wees (eds.): *Brill's Companion to Herodotus*. Leiden - Boston: Brill, pp. 225-242.
- BRODERSEN, Kai (ed.) (2010): «Männhafte Frauen bei Polyainos und beim *Anonymus de mulieribus*», *Polyainos: neue Studien / Polyainos: New Studies*. Berlín: Verlag Antike, pp. 149-159.
- CURADO, Ana Lúcia Amaral (1994): «Duas rainhas em Heródoto: Tómiris e Artemísia», *Humanitas* 46, pp. 17-42.
- GERA, Deborah Levine (1996): *Warrior Women: The Anonymous Tractatus De Mulieribus (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava Supplementum)*. Leiden-Nova York-Colònia: Brill.
- GREENE, Ellen (ed.) (1996): *Reading Sappho: Contemporary Approaches*. University of California Press.
- LEFKOWITZ, Mary (1996): «Critical Stereotypes and the Poetry of Sappho» a: Ellen Greene (ed.) (1996): *Reading Sappho: Contemporary Approaches*. University of California Press, pp. 26-35.
- MANDAS, Kostas = Μαντάς, Κ., (2008): «Η γυναίκα και ο πολιτικός της ρόλος στην αρχαία ελληνική γραμματεία», *Ιστορικά θέματα* 77, pp. 24-35.

- MONTAÑÉS, Rubén (2010): «Resquicios de comicidad en Heródoto», *Actas del XII Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos. pp. 581-588.
- NAGY, Gregory (1996): «Three Phaethon, Sappho's Phaon, and the White Rock of Leukas: "Reading" the Symbols of Greek Lyric» a Greene, pp. 36-58.
- NELSON, Eric D. (1998): «Coan Promotions and the Author of the Presbeutikos» a Philipe van der Eijk (ed.): *Hippocrates in Context*. Leiden: Brill, pp. 209-236.
- (2007): «Hippocrates, Heraclids, and the "Kings of the Heracleidai": Adaptations of Asclepiad History by the Author of the "Presbeutikos"», *Phoenix* 61, 3/4, pp. 234-246.
- PROULX, Geneviève (2008): *Femmes et féminin chez les historiens grecs anciens (Ve siècle avant J.-C.- IIe siècle après J.-C.)*. Université du Québec à Montréal. (Tesi doctoral inédita).
- TOURRAIX, Alexandre (1976): «La femme et le pouvoir chez Hérodote», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 11, pp. 369-390.
- XYDOPOULOS, Ioannis (2010): «Defining identities in the Black Sea region: The case of the Massagetae in Greek literary sources», *Εγνατία* 14, pp. 19-28.

Recibido el 27 de junio de 2013
 Aceptado el 18 de septiembre de 2013
 BIBLID [1132-8231 (2014) 25: 127-159]